
Mithras kultuszának nyomában¹

A mű szerzője, *David Walsh* jelenleg a Canterbury Archaeological Trust (Canterbury Régészeti Alapítvány) munkatársa. Reading, Leicester, majd Kent egyetemeken tanult. PhD-fokozatát utóbbi intézményben szerezte, ahol tanított is, s kutatásainak végeredménye épp e bemutatandó monográfia, a *The Cult of Mithras in Late Antiquity* – 'Mithras kultusza a késő antikvitásban' című munkája lett.

Walsh könyve négy számozott fejezetből, egy bevezetőből és egy összegzésből épül fel. A kötet elején található a tartalomjegyzék, a szerző előszava, az illusztrációk listája, valamint a rövidítésjegyzék.

A fejezetek sommás ismertetője a következő: a *bevezető* röviden bemutatja Mithras kultuszát, valamint összegzi az erre irányuló tudományos narratívák, történetírói iskolák sajátosságait; az *első fejezetben* Walsh a mithraizmus terjedését tárgyalja, vagyis lokalizálja a kultuszt, prezentálja a mithraikus építészetet, ikonográfiát, a misztériumvallás beavatási és egyéb szertartásait, a vallás hierarchikus rendszerét, valamint még arra is kitér, az egyes források milyen neveken említik Mithrast. A *második fejezet* a Mithras-kultusz hanyatlásával foglalkozik. Feltárja ennek forrásait, s azon mintázatokat, melyek a kultusz követői számának csökkenését előidézték, valamint a vallás újbóli felvirágoztatásának lehetőségét meggátolták. A *harmadik fejezet* nagyobb ívű megállapításokat tesz. A mithraizmus hanyatlását a társadalmi változások, a birodalmi közigazgatás módosulásának, valamint a megújult szertartásrend hármásának dimenziójában vizsgálja. A *negyedik fejezet* a mithraeumok sorsával, továbbélésével foglalkozik olyan események hatása alatt, mint polgárháborúk, természeti katasztrófák, vagy a barbár benyomulás.

¹ „Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-2 kódszámú Új nemzeti kiválóság programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alaphól finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

A *bevezető* két fő kérdést fogalmaz meg. Egyrészt, hogy mennyiben tekinthető egységesnek a mithraizmus (a választ már itt sejteti, hogy ti. erősen regionális volt), másrészt pedig, hogy a kultusz miért tűnt el a Kr. u. IV–V. században. Walsh ezután áttekintést ad arról, hogyan változtak a tudományos álláspontok az idők során a pogányság-kereszténység viszonyáról. Míg a XX. század korai szakaszának munkáit (Deichmann vagy Fowden) erősen áthatották a felvilágosult gondolkodók e kérdésről alkotott véleményei (itt Tolland, Voltaire és Gibbon neveit citálja a szerző), s hajlamosak voltak valamiféle pogányüldözésbe átcsapó intolerancia eredményeként látni a kereszténység ilyen mértékű felülkerekedését, addig erős hangsúly helyeződik arra is, hogy a modern szakirodalom számos eredménnyel tudta árnyalni a képet.² A Kr. u. III–IV. században, egyelőre még a kereszténységtől függetlenül is templomok tucatjai mutatják az elhanyagoltság állapotát, vagyis a szentélyek anyagi kultúrájában is kimutatható az uralkodók közömbössége. A szentélyek állagromlása, pusztulása tehát nem kizárólag a keresztény rombolásoknak köszönhető. Ezen túlmenően pedig a filozófia terén is hangsúlyozza a pogányság és kereszténység közötti természetes átmenetet (pl. Porphyrios és az állatáldozat elutasításának kérdése).

A következő altéma maga a mithraizmus kialakulása. A történeti áttekintőben szó esik a feltételezhető perzsa eredetről, a követők csoportjáról (akik zömmel katonák, de mindenképpen férfiak), a kultusz ikonográfiájáról, valamint annak tárgyi emlékeiről. A bikaölés motívuma kapcsán kifejti a szerző, hogy sok a bizonytalanság, hiszen írásos forrásokkal nagyon szűkösen rendelkezik a kutatás. A Mithrast vizsgáló történészeknek, régészeknek így a bikaölő Mithras, a bika körül megjelenő állatok (kutya, skorpió, kígyó vagy oroszlán), Cautes és Cautopates, Sol és Luna alakjai, valamint egy kratér segítségével kell megpróbálniuk értelmezni a vallás mitikus alapját. Ezt követően Walsh bemutatja a téglalap alapú, központi folyosóval, és padokkal ellátott, 15–20, legfeljebb 40 fő befogadására képes

2 Röviden lásd erről: Takács Levente: Vallási türelem és vallásüldözés a Római Birodalomban. In: Pósan László, Veszprémy László, Isaszegi János (szerk.), *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2020. 12–28. o.

mithraeumokat, vagyis a kultusz szentélyeit, valamint szól a misztérium hierarchiájának fokozatairól.

Ami e kultusz kutatását illeti, a korai meghatározó művek (mint pl. Sauer, Beck, vagy Clauss munkái) rendszerint a kereszténység erőszakos terjeszkedésével magyarázták a mithraizmus eltűnését. Gordon ezzel szemben kritikát fogalmaz meg: az előbbiek szerint nem a megfelelő területeken vizsgáloódtak (Britannia vagy Gallia nem lehet elég reprezentatív, hiszen eleve kevés mithraeumot tártak itt fel), helyette érdemes megnézni Pannoniát vagy Noricumot, ahol még a kereszténység idején is számos bizonyítéka fedezhető fel a Mithras-kultusznak.

A bevezetőt végül azzal zárja Walsh, hogy ismerteti könyve struktúráját – mely e recenzióban fentebb megtalálható –, bemutatja forrásanyagát (ti. azon szentélyek, melyek Kr. u. 270. után épültek/működtek, és elégséges leletanyag áll a rendelkezésünkre a vizsgálatok elvégzéséhez), de közöl olyan szentélyekről is adatokat, melyek az elemzéseinek nem képezték részét. A szerző hangsúlyozza, hogy a mithraizmus vagy mithraikus/mithraista mint hívő (*mithraism* vagy *mithraist*) szavak használatát mellőzi, mivel nem akarja azt a benyomást kelteni, hogy valamiféle párhuzamot vonjon az olvasó az életviteli szabályozásokkal gazdagon ellátott modern vallásokkal. Tudatosan kerüli továbbá a „misztériumvallás” fogalmat is, mert nem szeretné, hogy – megfelelő ismeretanyag hiányában – a kelleténél több ponton is hasonlóságokat fedezzen fel az olvasó Isis/Sarapis, Magna Mater vagy Dionysos misztériumaival. E recenzió, hogy elkerülje a bonyolult körülírásokat, mégis alkalmazná a szerző által kerülni szándékozott kifejezéseket.

Az *első fejezet* az ismert mithraeumok elhelyezkedésével foglalkozik. A kultusz eddigre már Szíriától egészen Hadrianus faláig terjedt, így ennek megfelelően Walsh régióról régióra halad. Keleten három ismertebb város adott otthont Mithras szentélyeinek: Doliche (Törökország), Ša‘āra (Szíria) és Dura Europos (Szíria). Ezeket azonban a Kr. u. III. század közepére már nem használták. Ezután a nyugati provinciákat elemzi. A teljesség igénye nélkül említi Septeuil (Franciaország) templomát, vagy a dunai provinciák gazdag

szentélyleleteit. Itt különösen Noricum és Pannonia északi, erősen militarizált vidékeire kell gondolni. Dalmatiában pl. a szentélyek legtöbbje vidéki környezetben épült és működött. Rómában 16 mithraeum létezett. Megemlíthetjük itt a *Crypta Balbi*, *Foro Boario*, *Castra Peregrina* vagy a San Giovanni Kórház területén állókat. A Kr. u. IV. században Rómában három templomot is szenátori rendűek állítottak. Itt a szentélyek igencsak változatos környezetben épültek: barakkok mellett, magánházakban, más istenek szentélyeihez csatolva, vagy akár a sűrűn lakott *insulák* is otthont adhattak nekik.

A következő alfejezet a Kr. u. IV. századi Mithras-templomok építészeti megoldásait vizsgálja. Az alapértelmezett formula az volt, hogy a téglalap alapú cella egy központi hajóból állt, melyet két oldalsó padosor övezett. Mindazonáltal előfordult néhány eltérő szerkezetű templom is a Kr. u. III–IV. században. Pl. a Hawarte Mithraeum (Hawarti vagy Huarte, Szíria) alapja a téglalap helyett egy L betű volt, és csupán egy-, és nem kétoldali padosor kapott benne helyet. Rómában a Giovanni Lanza utcai szentélyben például egyáltalán nem volt padosor. Walsh ezeken kívül további rendhagyó szentélyeket mutat be.

A fókusz ezután áthelyeződik az ikonográfiára. Templomonként alapvetésnek tekinthető Mithras bikaölésének központi ábrázolása. Itt is mutatkoznak azonban kisebb eltérések. Ilyen például az ún. *dunai stílus*, melyben a centrumban elhelyezett bikaölést Mithras életének epizodikus képábrázolásai övezik. Dardaganában (Bosznia-Hercegovina) került elő egy olyan érme, amin a fáklyavivők ezúttal pásztorbotot tartanak, valamint az eredeti kép két ellentétes sarkában elhelyezkedő Sol és Luna együtt, egyaránt a bal sarokban kaptak helyet. A Hawarte Mithraeum előszobáiban szintén Mithras életének momentumai kerültek megörökítésre, melyek – ikonográfiájukat figyelembe véve – azt bizonyíthatják, hogy a kultusz helyi változatára a zoroasztrizmus gyakorolhatott hatást. A szentély cellájában a szokásos képek szerepelnek: a sziklából születés, a bikaölés, Mithras egy fán és Mithras íjat tart kezében.

Külön alfejezetet kapott a kultusz pártfogói rendszere, és a tagság kérdése is. Ezek megválaszolásához elsősorban a feliratok nyújthat-

nak segítséget, ezért a szerző területenként külön-külön vizsgálta meg, az egyes szentélyek leletanyagait mit árulnak el. Van-e tudomásunk arról, ki töltötte be a mithraeumban a *pater* tisztségét? Az e fokozatot elérő személyek milyen társadalmi rétegből kerültek ki? Végül még azt is tárgyalja Walsh, hogy vajon a politeizmus restaurációját megcélzó Iulianus Apostata beavatottja volt-e a kultusznak. Smith szerint igen, ám a könyv szövege arra int, hogy nem rendelkezünk megfelelő bizonyítékkal. Nem tudhatjuk, a császár dedikált-e bármit is Mithrasnak, és ha beavatott volt is, mennyire volt elhivatott követője.

A mithraizmus hierarchiája – megfelelő bizonyítékok hiányában – szintén nehezen rekonstruálható. A szerző így kénytelen néhány egyedi ábrázolásra támaszkodni, melyek mithraikus gyülekezeteket festenek le. A Konjic Mithraeum (Bosznia-Hercegovina) egyik festménye talán a *pater*t és a *heliódromust* mutatja be. A Gimmeldingen Mithraeum (Németország) egy *corax/carax* tagjának adománya pedig talán arra készíti a tudományt, hogy revizionálja a misztérium hierarchiájáról alkotott képét, hiszen a személy az adomány összege alapján – a szerző szerint – aligha fogadott volna el szolgálói szerepkört. Az ő valószínű magyarázata az, hogy a *corax/carax* valamely magasabb szinten helyezkedhetett el a kultikus rangsorban.

Ami a rítusokat illeti, Germania Superiorban előkerült néhány kellék (kard vagy korona), Hawartéban egy fülke, mely bizonyosan a kellékek tárolására szolgált. Rómából a beavatási szertartásra vonatkozó feliratot is ismerünk. Az áldozatok kapcsán is rendkívül kevés forrásunk van, de Trier (Németország) környékén egy veremben madarak tetemeit, érméket és rengeteg hamut találtak. Ezentúl számos szentély leletanyagában szerepeltek állati csontok (túlnyomórészt kecske és csirke), gyümölcsök és diófélék, sőt Lentia (Ausztria) mithraeumának saját konyhája is volt.

A Kr. u. III–IV. századra megváltozott a vallásos gyakorlat a kultuszban. Ezt a szerző afrikai és a dunai provinciákban található oltárok felirataival bizonyítja. A votív felajánlások nem szűntek meg, csupán új formát öltöttek: a korábbi, változatos, értékes tárgyak helyett a szentélyek területén a régészek a korban alacsony pénzér-

tékkel bíró érméket találtak. Igaz ugyanakkor, hogy ez nem minden szentélyről mondható el (pl. sem Hawarte, sem Róma vagy Ostia mithraeumaiban nem kerültek elő numizmatikai leletek).

A fejezetben tárgyalt leletek szóródását térképen, és a szentélyek rekonstrukciós rajzain is ábrázolja a szerző. A fejezet részösszefoglalása előtt arról is szól, hogy Mithras nevének Midre vagy Meterae formájú variációi is ismertek a rendelkezésre álló források között.

A *második fejezet* a mithraizmus hanyatlását vizsgálja. Ennek kapcsán említi meg, hogy talán érdemes lenne újraalkotni a pogányság-kereszténység kapcsolatáról szóló narratívákat, hiszen egyrészt a pogány templomok állagromlása, kultuszaik népszerűtlenebbé válása már jóval Constantinus előtt elkezdődött, másrészt a keresztény uralkodók sem számoltak fel mindent erőszakosan, ami pogány. Constans parancsba adta, hogy a *circus* játékaik maradjanak érintetlenek, míg Theodosius a pogány templomok szobraira mint műértékkel bíró alkotásokra tekintett, s ezért megtiltotta, hogy ezeknek baja essen. A mithraizmus népszerűségének csökkenését illetően vita van a kutatásban azt illetően, hogyan lehet időrendbe rendezni a kultusz elterjedését, de Walsh felveti, hogy talán a helyes megközelítés a regionalitásban rejlik, s területenként más és más mintázatokkal találkozhatunk. Hangsúlyozandó továbbá, hogy a szentélyek építésének/helyreállításának vizsgálata nem annyira a vallásos rajongásról, a kultusz átszellemült követéséről árulkodik, sokkal inkább a térség, vagy a vallásos közösség vagyoni lehetőségeiről. A Kr. u. III. század végétől a Kr. u. IV. század közepéig több mithraeum építési, felújítási munkálatai is tetten érhetőek, akár Róma/Ostia, akár a dunai tartományok, akár Gallia területén. Dalmatiában két új szentélyt is emeltek.

Az alfejezet grafikon és térképek segítségével mutatja be, hány szentélyt építettek vagy restauráltak. Walsh megállapítása, hogy ugyan érezhető csökkenés mutatkozik a kultusz támogatottságában, ez mégsem tekinthető birodalom szerű egységes tendenciának. A szerző ezután alaposan foglalkozik azzal, hogyan illeszthető bele a mithraeumok építési/felújítási története a szélesebb mintázatokba, majd egyrészt listát ad a templomokról, másrészt grafikon segítségével értelmezi az adatokat: lehetséges, hogy csökken a templom-

építési- vagy felújítási munkálatok száma, de ez más jellegű, köz-igazgatási vagy kultikus funkciót betöltő épületekre, építményekre is igaz. Így összeveti a *forumok*, középületek, szórakoztató funkciót betöltő épületek, templomok, és külön kategóriaként a Mithras-szentélyek számadatait. Walsh úgy véli, hogy a mithraeumok adatai nem követik az általános mintázatot. A templomok látogatottságának megfogytatkozását néhol (pl. Trier) a korábban már említett érmék számosságának csökkenésével is meg lehet ragadni. Másutt (Bornheim-Sechtem, Németország) az mutatható ki, hogy a szentélyt kisebbre építették. Összességében tehát e templomok sorsa némiképp kedvezőbb volt, mint más pogány kultuszokhoz tartozóké, noha pl. a dunai tartományokban a városok elnéptelenedése kétségkívül negatív hatást gyakorolt a Mithras-szentélyek működésére.

A *harmadik fejezet* a hanyatlás okait tárgyalja. Az első ezek sorában a népességsökkenés, vagy sokkal inkább a településszerkezeti változások. A birodalom külső területeit sorra hagyták el azok lakosai, hogy a belsőbb vidékek felé vándoroljanak. Mindazonáltal a Kr. u. IV. században Borcoviciumban (Anglia), a Hadrianus-fal közelében úgy szűnt meg a Mithras-kultusz, hogy a környékbeli *vicus* már a Kr. u. III. század végén lakatlanná vált. Az észak-afrikai Lambaesisben (Algéria) pl. a mithraizmus működésének megszűnése egyidejű az itt állomásozó alakulat, a Legio III Augusta áthelyezésével. A második oka a hanyatlásnak, hogy megváltozott a szociális háló. A férfiközpontú mithraizmus, amely jórészt a katonaság körében volt elterjedt, igencsak új szociális környezetben találta magát, miután Septimius Severus legalizálta a katonai táborok köré települt táborvárosok működését, így az állomány nagy része már családjával, s nem bajtársaival töltötte mindennapjait. Walsh rámutat, hogy azokban a döntésekben, hogy egy személy milyen vallást kövessen, sokszor nem a vallás maga, hanem a köré szerveződő társadalmi kapcsolatok bizonyulnak döntőnek. E családi, közösségi alapon egységbe kovácsoló vallás szerepét az exkluzív mithraizmus nem tölthette be. Nem csak a katonaság hátrált azonban ki a kultusz mögül: a társadalmi elit nagy része eddigre keresztény hitre tért, mert – Walsh szerint – nagyobb társadalmi tőkét remélt tőle. A harmadik ok, hogy

a vallási közösség felhígult, és az odaadó hívők talán egyre kevésbé tűrhették meg soraik között a szerző által 'free-riders'-nek (ti. „szabadúszók”) nevezetteket, akik csak valamilyen haszonszerzés okán járulhattak Mithras templomába. Fontos továbbá, hogy – a szerző szerint – a mithraizmus különleges státusza is egyre inkább megkérdőjeleződött: egyedisége már csupán a beavatási szertartásban állt. Az emberek vágyaik beteljesülését már nem kizárólagosan a Mithras szentélyében való áldozástól remélték, hanem egyre gyakoribbá váltak a szabadban való áldozatbemutatók (legalábbis ezt mutatják a templomokon kívül talált érmelerakatok). Mindezek mellett számíthatott a mithraizmus – és más pogány kultuszok – ellenében kifejtett kormányzati presszió.

A negyedik fejezet a mithraeumok sorsát tárja elénk. A Kr. u. IV. század első évtizedeiben a nyugati provinciákban számos szentély vált elhagyatottá. Az évszázad közepe táján e tendencia valamelyest csökkent, míg az utolsó évtizedekben minden addiginál nagyobb ütemben pusztultak a szentélyek, vagy rongálódtak meg szobraik, oltáraik. Ez kiemelten érvényes volt a Rajna és a Duna vidékére, még ha e templomok sorsa igencsak változatosnak is mutatkozott. A belső provinciákban még ettől is szerteágazóbban alakult a Mithras-szentélyek *története*: Martigny (Svájc) és Les Bouldars (Franciaország) templomaiban *törtött szobrok* datálhatók ekkorra, míg a venetoni-magusit (Franciaország) csupán elhagyták. Trierben *például, bár a sziklából születő Mithras szobra érintetlen maradt, egy Mercurius-szobrot lefejeztek*. Itáliában vegyes arányban lehet adatolni a templomok megszenteltségtelenítését, illetve elhagyását. Mindössze néhány mithraeum maradt, amelyek a Kr. u. V. században váltak kihasználatlanná. Általában elmondható tehát, hogy e szentélyek nagyrészt rongálás áldozataivá váltak, illetve, hogy zömüket a Kr. u. IV. század végén hagyták el.

A szentélyek állagromlásának okai között Walsh elsőként a keresztény képrombolást említi. Jóllehet ennek kizárólagosságát elveti, ugyanakkor számos településen (pl. Poetovio – Szlovénia, Carnuntum – Ausztria, Trier) valószínűsíthető a keresztények felelőssége a rongálásban. *Másodjára a barbár betörésekre hivatkozik. Harting*

(Németország) területén az alemann invázió bizonyosan szerepet játszhatott a szentély pusztulásában, rongálásában. Harmadjára lényeges a polgárháborúk következményeiről is szólni: Septeuil mithraeuma a Kr. u. 380-as években valószínűsíthetően a Magnus Maximus és Gratianus közötti polgárháború harcait szenvedte el. Walsh negyedikként a birodalmi törvényhozást is megvizsgálja: arra a következtetésre jut azonban, hogy egyrészt nem mutatkozott erős központi akarat a mithraizmus felszámolására, korlátozására, másrészt egészen más kérdés, hogy a zömmel politeista kormányzók, hadvezérek mennyire tartották volna be e törvényeket. A könyv azt is megemlíti, hogy a szentélyekből hiányzó kultusztárgyak, szobordarabok néha a hívőkkel együtt vándorolhattak a veszélyessé vált területekről egy biztonságos, új lakóhelyre, hogy azokat megtisztelve ott is művelhessék kultuszukat. A templomok pusztulásának okait kutatva utolsóként a természeti katasztrófákról esik szó. A szerző hangsúlyozza, hogy – írott források hiányában – rendkívül nehéz a természeti csapás és a templom pusztulása, megrongálódása közötti korrelációt kimutatni, ám Carnuntum példája erre is utalhat.

A *The Cult of Mithras in Late Antiquity* egy alapvetően innovatív mű. Számos olyan tudományos elmélettel száll szembe, vagy legalábbis vonja kérdőre őket, amelyeket a Mithras-kutatás, vagy úgy általában a pogányság-kereszténység viszonyrendszerére vonatkozó történeti munkák hosszú évtizedei alatt számos szaktekintély alátámasztott, megerősített. David Walsh azonban jól felépített érvek mentén győzi meg az olvasót arról, hogy ezen alapvetések felülvizsgálása időszerű. Jól árnyalja például a mithraeumok pusztulásának egységes narratíváját a regionalizmus problematikájának felvetésével, s nyitott gondolkodással sorakoztatja fel történeti bizonyítékait a mithraizmus pogány-keresztény ellentét függvényében értelmezett hanyatlásának vizsgálatához is.

Walsh könyve fényképekkel, valamint egyéb diagramokkal, illusztrációkkal, rekonstrukciókkal igen gazdagon ellátott, így elképzelhetővé, mi több, átélhetővé teszi az olvasó számára a monográfiájában tárgyalt misztériumvallást. Képet alkothat arról, milyen tárgyi javak kötődtek Mithras vallásához, milyen szertartások gazdagították

a kultikus életet, valamint, hogy hogyan nézett ki egy Mithras-szentély. A témában való elmélyülést segíti számos térkép, amelyek a szentélyek, s tárgyi leletek lokalizálásával a vallás földrajzi elterjedésének megértését szolgálják. Az olvasó tájékozódásához asszisztál továbbá a mű logikus felépítése, a fejezeteken belüli alfejezetek, és az ezeket követő, fejezetvégi részösszefoglalások. A fő fejezetek után pedig, immár a könyv egészére vonatkozóan vonja le Walsh a konklúziót.

A könyv, bár tudományos alapokon nyugszik, jegyzetapparátusának viszonylagos szűkössége némiképp ismeretterjesztő jelleget kölcsönöz neki. Ugyanakkor lényeges kiemelni, hogy a szerző gazdag appendixet csatolt művéhez, amelyben valamennyi ismert mithraeumot bemutat. Az „A” jelű melléklet katalógusa provinciánként, majd városonként csoportosítva listázza őket, majd beszámol feltárásuk évről, a helyszínről, a szentély építészeti struktúrájáról, leletanyagáról, valamint egy rövid történeti áttekintést is csatol. A „B” jelű melléklet táblázatban csoportosítja az egyes szentélyátépítési munkálatokat a provincia, a város, a hozzávetőleges vagy pontos dátum és ezen ismeretek forrásainak megjelölésével, köztük pl. a fertőrákosi vagy az aquincumi szentélyekkel. A függelék egy, az ókori forrásokat és a modern könyvészetet külön rendszerező bibliográfia követi. A könyv indexszel ellátott, melynek egyetlen hátránya talán az, hogy nem tematikus (ti. személyek, földrajzi nevek, fogalmak stb. szerint), de meglehet, hogy a könyv viszonylagos rövidségére tekintettel ez nem is indokolt.

David Walsh: *The Cult of Mithras in Late Antiquity* (Mithras kultusza a késő antikvitásban).
Leiden-Boston, Brill, 2018, 158 o.

Berecz Gábor